

Макроекономіка

Віктор КОЗЮК

**ІНСТИТУЦІЙНІ КОМПЕНСАТОРИ ВІДКРИТОСТІ
ТА ФІСКАЛЬНОЇ ЕКСПАНСІЇ
В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

Резюме

Зазначено, що країни Центрально-Східної Європи демонструють особливий тип макрофіскальної вразливості. Обґрунтовано, що функціональна конвергенція фіскальної політики таких країн з так званим «старим» ЄС супроводжується одночасним зміщенням у бік вищих рівнів перерозподілу ВВП через бюджет та державного боргу до ВВП. Вказано, що така фіскальна експансія відбувається на тлі високого рівня глобалізованості постсоціалістичних країн, реальної та інституціональної конвергенції. Наголошено, що якість інститутів, зокрема, ефективність врядування в країнах ЦСЄ, залишається на нижчому рівні, ніж у «старому» ЄС. Акцентовано, що розрив в інституціональній конвергенції на тлі досягнутої фіскальної конвергенції є викликом подальшому розвитку постсоціалістичних країн. Визнано, що вони повинні обирати з-поміж більш повільних темпів зростання ВВП на душу населення (градуюальна реальна конвергенція), звуження фіскальних можливостей реакції на шоки та більш жорстких фіскальних лімітів інвестицій в якість інститутів. Аргументовано, що країни ЦСЄ повинні обрати траєкторію «меншої держави», яка активно інвестує в якість врядування, що дозволить суттєво знизити ризики боргової нестабільності в майбутньому та продовжити реальну конвергенцію.

© Віктор Козюк, 2016.

Козюк Віктор, докт. екон. наук, професор, Тернопільський національний економічний університет, Україна.

Ключові слова

Країни ЦСЄ, фіскальна експансія, якість інститутів, реальна конвергенція, інституціональна конвергенція, глобалізація.

Класифікація за JEL: E02, H3.

Вступ

Процеси ринкової трансформації продемонстрували, що колишні пост-соціалістичні країни досить швидко втрачають однорідність за достатньо широким набором параметрів. Спочатку ступінь і швидкість лібералізації, масштаби гіперінфляції та бюджетних дефіцитів були критеріальними ознаками диференціації їхнього успіху на шляху реформ. Після періоду подальших структурних реформ (створення фундаментальних основ ринкової економіки, запровадження ринкових інструментів макроекономічної політики, реформ центральних банків та бюджету, формування інститутів ринкової поведінки, вступу в СОТ тощо) у своїй більшості проблема гетерогенності почала зводитись до того, наскільки швидко відбувається виконання вимог щодо євроінтеграції. Остання виступила досить потужним фактором нової генерації структурних змін у країнах Центрально-Східної Європи. Невипадково, що процес вступу в ЄС колишніх постсоціалістичних країн розтягнувся в часі і відбувається хвилями, а в світлі неоднозначних кроків з євроінтеграції України, Молдови та Грузії цей процес навряд чи можна вважати завершеним. З іншого боку, набуття формального членства в ЄС також не означає, що структурні зміни завершуються. Швидше, вони починаються на зовсім іншому рівні, де глобальна конкурентоспроможність, якість політики, інститутів, точність макроекономічних регуляторів, ефективність ринків відіграють принципово інше значення.

Вимоги членства в ЄС, власне як і необхідність забезпечення розвитку в більш жорстких рамках глобальної конкуренції, вимагають інвестицій в якість людського капіталу та ефективність державного управління. Окремо тут слід виділити інвестиції в якість інститутів, без чого на сьогодні неможливо уявити ефективне пристосування до глобальних шоків, залучення ПІІ,

компенсацію середньоєвропейського рівня факторної продуктивності, що в довгостроковому періоді конвертується у фундаментальні детермінанти підвищення траєкторії потенційного ВВП. Іншими словами, країни ЦСЄ стикаються з рядом структурних викликів, які справляють підвищувальний тиск на рівень державних видатків щодо ВВП. Більше того, такий підвищувальний тиск навряд чи слід не назвати структурно зумовленим, особливо беручи до уваги членство в ЄС, вимоги якого у сфері секторного регулювання, якості суспільних послуг, спільної політики тощо потребують фінансування, яке не завжди відповідає стадії реальної конвергенції, на якій перебувають не тільки нові його члени, але й окремі середземноморські країни.

Втім, постсоціалістичні країни продемонстрували, що рівень перерозподілу ВВП через бюджет у них стартує зі значно нижчих позицій, а перерозподільчі доктрини мають бути менш амбітні, ніж в окремих європейських країнах, не стільки з міркувань суспільних преференцій, скільки з міркувань логіки процесу ринкової трансформації. В рамках цієї логіки одиниця ВВП, що перерозподіляється через бюджет, у розвинутій країні та в транзитивній економіці не є тотожними за змістом. Структурна конфігурація процесів перерозподілу, його реципієнти та бенефіціари, а також алокаційна ефективність функціонування усієї системи публічних фінансів у сукупності з якістю інститутів та релевантністю регуляторної політики суттєво різняться в указаних групах країн. Це ставить питання про те, що розрив у рівнях державного навантаження на економіку ще в 1990-х рр. в ЄС та транзитивних економіках мав би бути достатньо істотний і обумовлюватись демонтажем неефективної перерозподільчої моделі публічних фінансів в останніх та переведення її на нові алокаційні та дистрибутивні засади функціонування в процесі структурних змін. Але також слід поставити питання про те, як співвідносяться між собою процеси реальної конвергенції зі змінами в обсягах перерозподілу ВВП через бюджет у світлі інституціональної конвергенції. Тобто, якщо спостерігається заповнення розриву між рівнями державного навантаження в середньому по ЄС та в постсоціалістичних країнах, то як це співвідноситься з наближенням якості інститутів, якості політики уряду до середньоєвропейських, у рамках чого підвищення фіскального навантаження не виходило би за критичну точку Лаффера.

Чому ця проблема є настільки важливою для країн Центрально-Східної Європи і як вона впливає на гомогенність ЄС та його регіонального виміру? Тому, що при посиленні рівня глобалізаційної відкритості макрофінансова вразливість постсоціалістичних країн підвищуватиметься, а інструментарій пристосування до шоків виглядатиме більш обмеженим. Також глобальна криза продемонструвала, що успіх у сфері інституціональної конвергенції з ЄС дозволяє значно краще долати кризові явища, ніж в окремих країнах – «старих» членах, де за останній час спостерігалось погіршення якості інститутів, деградація ефективності державного управління, посилення структурних передумов номінальної негнучкості, що в підсумку призвело до втрати глобальної конкурентоспроможності і підриву фіскальних основ стабільно-

го функціонування зони євро. Відповідно, взаємодія процесів реальної конвергенції, рівня глобалізованості, інституціональної ефективності уряду та фіскальних змінних повинні перебувати в певному взаємокомпенсуючому стані для того, щоб країна могла поєднати глобальну конкурентоспроможність, макрофінансову стабільність та соціальні пріоритети. Отже, аналізу взаємодії фіскальної експансії та змін якості інститутів у постсоціалістичних країнах присвячена дана стаття.

Панівні ракурси дослідження постсоціалістичних країн Європи в контексті фіскальної політики та якості інститутів

Незважаючи на те, що багато сучасних досліджень проблеми розвитку такого регіону Європи, як центрально-східна її частина, вже достатньо суттєво відрізняються від періоду ринкової трансформації, можна констатувати, що номінальна конвергенція в ЄС загалом та розширення зони євро позначились на зміщенні акцентів у сторону аналізу вразливості в новому конкурентному середовищі, де роль якості політики уряду є більш значимою. Вразливість режиму валютного курсу до потоків капіталу з відповідною екстраполяцією на реальні шоки домінувала в аналізі впродовж так званого «постазійського періоду» [1, 2]. Втім, як показує А. Ослунд, глобальна фінансова криза засвідчила те, наскільки країни ЦСЄ є різними з точки зору глибини реформ, сформованих адаптивних механізмів, макроекономічних режимів. Він констатує, що значних успіхів першого десятиліття реформ виявилось замало для того, щоб пережити глобальну фінансову кризу без втрат, які мали місце в окремих країнах, а масштаб обвалу ВВП характеризує як непомічену драму [2].

Значні відмінності в падінні ВВП після кризи та загалом чутливість до проциклічності у сфері глобальних макрофінансових процесів на сьогодні однозначно вказують на те, наскільки поєднання режиму макрополітики з якістю інститутів є ключовими факторами довгострокового стабільного розвитку. Іншими словами, якщо абстрагуватись від проблеми обумовленості вибору адекватного режиму макрополітики якістю інститутів, то можна припустити, що такий режим, швидше за все, відповідає за ступінь еластичності зв'язку між глобальною проциклічністю і внутрішнім макрофінансовим циклом, тоді як якість інститутів, зокрема ефективність публічної влади, забезпечують швидкість адаптації до нових рівноважних умов та відкривають шлях до структурних реформ, які би відповідали новій конфігурації глобального кон-

курентного тиску, але при цьому мінімізували політико-інституціональні втра-ти згоди суспільства на необхідні зміни.

Вразливість країн ЦСЄ до глобальних фінансових дисбалансів також виводиться на основі проблеми взаємозв'язку між припливом капіталів і швидким нарощуванням зовнішньої заборгованості. Наприклад, ще до кризи визнавалось, що регіон є чи не найбільш вразливий до поєднання валютно-курсowego шоку та шоку процентних ставок у разі зміни умов запозичень на глобальних ринках [4]. Це також є прикметно в світлі того, що країни ЦСЄ з-поміж інших ринків, що формуються, відрізняються поєднанням платіжного дефіциту та припливу капіталів, а не платіжним профіцитом і експортом капіталу, як багато інших країн з подібним рівнем розвитку [5, 6]. Першу комбінацію можна вважати більш прийнятною для підвищення соціального добробуту, що, власне, добре кореспондує із макрофінансовом підґрунтям реальної конвергенції загалом по ЄС. Також можна стверджувати, що перша комбінація є відображенням кращих інституціональних характеристик, порівняно з країнами, в яких мають місце профіцит платіжного балансу та вивіз капіталів. Якщо інституціональний фактор тут має місце, то він швидше відображає очікування щодо інституціональної конвергенції з ЄС, внаслідок чого регіон Центрально-Східної Європи продовжує бути привабливим для припливу інвестицій, навіть всупереч реальній конвергенції.

З іншого боку, дефіцит поточного рахунка і чутливість макрофінансової стабільності до обсягів капіталу, що припливають, породжують іншу проблему. Країни ЦСЄ виявились вкрай вразливими до глобальної проциклічності фінансової системи: приплив капіталів, кредитний бум та інфляція цін активів у поєднанні з процесом реальної конвергенції породили серйозні передумови для справді глибокого деструктивного впливу кризи і складну дилему варіантів адаптації до посткризових умов, в яких пошук варіантів активації драйверів глобальної конкурентоспроможності вийшов на передній план. Саме конфлікт між проциклічністю потоків капіталу, фінансовими умовами, цінами активів, з одного боку, та дефіцитом поточного рахунка, підвищенням реального обмінного курсу і погіршенням конкурентоспроможності, з іншого боку, розглядається як ознака макрофінансової вразливості країн ЦСЄ [7, 8, 9]. Це ж стосується ролі фіскальної політики в посткризових умовах (окрім того, що рестриктивний ухил бюджету сприймається як логічний вибір обмеження сукупного попиту, розігрітого фінансовим бумом): контрциклічна стабілізаційна орієнтація чи масштабне стиснення бюджету в рамках міжнародної податкової конкуренції та побудови більш ліберальної держави у порівнянні зі середньоєвропейськими орієнтирами держави добробуту. Однак фіскальний вибір не є настільки простим, як це може здатись з міркувань того, як мікс-політика впливає на сукупний попит.

На думку ряду дослідників, саме орієнтація на більш контрциклічну чи менш дискреційну фіскальну політику стала критерієм диференціації нових членів ЄС і країн-претендентів на вступ після глобальної фінансової кризи

[10]. Таке явище можна пояснити тим, що окремі з постсоціалістичних країн досягли достатнього рівня зрілості та глибини ринків, щоб саме контрциклічна стабілізаційна політика була основним інструментом пристосування до наслідків кризи. Це також засвідчує певну функціональну конвергенцію з розвинутими країнами [11] та певною мірою зближує з фіскальною моделлю, що превалює в ЄС-ЄВС, де обмежена фіскальними правилами стабілізаційна політика є складовою макроекономічного механізму інтеграційного утворення. Але що стосується модальності фіскальної політики в аспекті пристосування економіки до проциклічності фінансової системи, потоків капіталу і фінансових циклів, то ситуація не виглядає однозначною. Наприклад, в умовах припливу капіталів та фінансового буму фіскальна рестрикція у вигляді зменшення видатків може заохотити експансію сукупного попиту, тобто підвищення податків може виглядати більш резонною відповіддю на перегрів фінансового сектору і погіршення платіжного балансу, а підвищення курсу – погіршити експортні можливості [12].

Проте традиційні дискусії в стилі пошуку оптимальної мікс-політики, в рамках яких зміни в обсягах видатків та податків адресовані траєкторії сукупного попиту, здебільшого ігнорують проблему якісного наповнення змін у величині державного споживання і релевантних цілей у сфері надходжень. Ті чи інші обсяги видатків до ВВП можуть виконувати суто макроекономічну місію, а можуть відображати типологічну ознаку держави щодо її пріоритетів у сфері добробуту та регулювання. З огляду на те, що видатки не є еластичними вниз, макроекономічні ефекти збільшення бюджету (чи з рестриктивною, чи з експансивною метою) не є повністю нейтральними щодо структурних характеристик суспільного сектору економіки та урядування. Вони можуть бути виключно у дуже незначних діапазонах зміни обсягів бюджету до ВВП, але тоді виникне питання про спроможність впливати на сукупний попит.

Невипадково, що увага до якості інститутів починає посилюватись саме мірою функціональної конвергенції країн ЦСЄ з країнами ЄС, впродовж якої розрив у величині перерозподілу ВВП через бюджет заповнюється або взагалі нівелюється. Варто відзначити, що достатність трансплантації інститутів у рамках процесу євроінтеграції вже не виглядає переконливою, особливо у випадку, коли між формальними інститутами, згенерованими відповідно до формального процесу інституціональної конвергенції, та неформальними, що реально функціонують в економіці, існує значна різниця. Це знаходить емпіричне підтвердження: формальна інституціональна конвергенція не гарантує успіху в підвищенні якості врядування з позитивними наслідками для зростання. Реформи, які би торкнулися неформальних інститутів, є більш важливими для промоції зростання, що особливо чітко продемонстрував досвід країн «Східного Партнерства» [13]. У свою чергу, аналіз впливу якості інститутів на економічне зростання та зростання ВВП на душу населення показав неоднозначну ситуацію. З одного боку, як до вступу в ЄС, так і після, існують чіткі свідчення, що якість інститутів позитивно впливає на зро-

стання та економічний розвиток. Але під час глобальної фінансової кризи якість інститутів виявилась в оберненому зв'язку з величиною спаду. Автори даного дослідження роблять висновок, що країни з більш якісними інститутами виявились більш глибоко інтегрованими з ЄС та глобальною економікою, внаслідок чого і більше постраждали від глобальної фінансової кризи [14]. Інші дослідники вказують, що рівня інституціональної конвергенції в нових членах ЄС виявилось недостатньо для того, щоб розширений ЄС виглядав більш гомогенно в інституціональному плані [15]. В світлі того, як ставиться питання в самому ЄС про роль конкурентоспроможності у підтриманні синхронізації бізнес-циклів, можна стверджувати, що у випадку, коли брак якості інститутів не компенсується іншими механізмами, що позитивно впливають на зростання, ЄС наражатиметься на перманентний ризик дивергенції. Так само навіть досягнення відносно високої якості інститутів може не гарантувати зниження вразливості країни до глобальних стресів, якщо це сприймається як достатній імунітет від шоків і не підсилюється з допомогою інших механізмів, які би дозволили компенсувати розриви в продуктивності факторів та збільшення доходів, тобто уможливили процес реальної конвергенції без ризиків для конкурентоспроможності в довгостроковому періоді.

З останнього можна зробити висновок, що приплив капіталів і як свідчення досягнутого певного рівня якості інститутів, і як прояв розриву в віддачі на капітал не може розглядатись як виключна риса, яка характеризує глобальне чи європейське регіональне позиціонування країн ЦСЄ. Подальший прогрес в інституціональній площині та у сфері реальної конвергенції, з одного боку, взаємопідсилюють один одного, а з іншого – потребують такого корелята у сфері фіскальної політики, щоб взаємовиключний тиск на доходи та видатки обмежувався певною планкою «масштабів держави». Це особливо важливо в світлі того, що, як відзначається у вищезгаданих дослідженнях, країни ЦСЄ не досягнули рівня якості інститутів та ефективності урядів, властивих ЄС, а значить виникає запитання, чи можуть вони собі дозволити такі ж «масштаби держави».

Концептуально тією чи іншою мірою це питання піднімається в рамках теорії конкуренції систем. Країни конкурують за приваблення виробничих факторів, а інструменти такої конкуренції є достатньо різноманітними: від вартості виробничих факторів, забезпеченості інфраструктурою до величини податкового тягаря, якості інститутів, ефективності врядування [16, 17, 18]. Запропонований фахівцями ЄЦБ підхід інституціональної конкуренції розвиває та формалізує ідеї теорії конкуренції систем. Інституціональна конкуренція передбачає, як «інституціональна структура суспільства впливає на різні елементи виробничої функції фірми» [19]. Але її специфікою є те, що вона не стосується цінової конкуренції, а належить до площини доступних інструментів політики, де фіскальний тягар, якість врядування, ефективність регулювання, інвестиції в людський капітал, інфраструктуру та дослідження тощо є одними з них. Невипадково, що саме в процесі глобалізації фіскальна політика опиняється особливо вразливою, оскільки можливості збільшувати до-

ходи обмежені міжнародною податковою конкуренцією та фіскальними термінами, а видатки зазнають тиску у бік розширення, зокрема в напрямку інвестицій в якість інститутів [20, 21, 22, 23, 24].

Попри те, що глобалізація розглядається як потужний фактор впливу на ув'язку «фіскальна політика – масштаби держави добробуту», теоретичні доміанти аналізу фіскальної політики можна згрупувати таким чином: дослідження зв'язків між глибиною реформ і роллю бюджету в досягненні та забезпеченні макроекономічної стабільності на ранніх етапах ринкової трансформації; виявлення ролі фіскальної політики в процесах забезпечення оптимальної траєкторії євроінтеграції та у запобіганні зовнішній вразливості, зумовленій масштабним припливом капіталу; діагностування фіскальної стійкості та суверенної платоспроможності в світлі контрциклічної реакції в багатьох країнах ЦСЄ на глобальну фінансову кризу і пристосування до посткризового середовища.

Так, згідно з ранніми дослідженнями зв'язок між швидкістю структурних реформ та фіскальними детермінантами макроекономічної стабільності (ліквідація фіскального домінування, незалежність центрального банку, скасування монетизації бюджетного дефіциту тощо) розглядався як основна передумова для того, що країни ЦСЄ повинні притримуватись ліберальної орієнтації у сфері «масштабів держави» та величини державного боргу [25, 26, 27, 28, 29]. Незначний перерозподіл ВВП через бюджет, збалансованість останнього і незначний державний борг сформували певний стереотип образу фіскальної політики країн ЦСЄ, який ще досі залишається актуальним. Погляд на фіскальну політику в процесах євроінтеграції є більш функціональний і адресований, перш за все, питанням мікс-політики в умовах припливу капіталів, виконання маастрихтських критеріїв, нейтралізації перегріву фінансового сектору [30, 31, 32, 33].

Однак глобальна фінансова криза змінила стереотип про фіскальну політику в регіоні, виводячи на передній план проблему фіскальної стійкості та конвергенції у сфері автоматичної стабілізації, властивої розвинутим країнам. Швидка експансія державного боргу позначилась на тому, що принцип фіскальної стійкості дотримується тільки для Болгарії та Естонії. Польща, Латвія і Словенія демонструють виникнення ризиків фіскальної стійкості в довгостроковому періоді, тоді як Угорщина виявилась вже переобтяженою боргами. При цьому якщо на перших етапах трансформації країни ЦСЄ виглядали більш однорідною групою в плані орієнтації на фіскальну дисципліну, то глобальна криза виявилась вододілом, по цей бік якого фіскальні позиції в регіоні виглядають гетерогенними [34, 35, 36, 37]. Варто додати, що підвищення ролі автоматичних стабілізаторів у дизайні фіскальної політики в нових членах ЄС з функціональної точки зору є більш наближеним до зразка розвинутих країн, де стабілізаційна реакція бюджету на шок виглядає як така, що підвищує суспільний добробут (хоча і в певних рамках вже нагромадженого рівня державного боргу). Тим не менше, проблема зв'язку між сту-

пенем глобалізованості країн ЦСЄ та фіскальними корелятами ефективності врядування залишається недостатньо висвітленою. Особливо це стосується питання трикутника «ступінь глобалізованості – якість урядової політики – фіскальна позиція», в рамках якого вибір щодо кожного з його елементів повинен компенсувати або підсилювати дію один одного. В статті ставиться за мету продемонструвати, як відкритість, зростання «масштабів держави» та якість інститутів повинні компенсувати один одного щодо забезпечення переваг у конкуренції систем. Також у статті висувається гіпотеза, що без такої компенсації жорсткі умови конкуренції в глобальній економіці та вимоги членства в ЄС можуть поставити під сумнів спроможність економіки до зростання в сукупності із фіскальною стійкістю і традиційними для регіону ЦСЄ помірними суверенними ризиками.

Глобалізованість країн ЦСЄ як передумова конфлікту між величиною держави та якістю інститутів

Швидкі реформи в постсоціалістичних країнах однозначно змінили структуру їх економік, але вони не спроможні подолати обмеження малої відкритої економіки. Розвиток останньої в умовах глобалізації неможливо уявити без достатньо значних обсягів зовнішньої торгівлі та потоків капіталу, що накладає істотні обмеження на варіанти макроекономічної політики. З іншого боку, рівень глобалізованості вже не настільки однозначно тлумачиться як джерело актуалізації «ефекту дисципліни». Можна сказати, що, швидше, «ефект дисципліни» зазнає сегментації залежно від того, якій політиці він адресований і на якій фазі перебуває глобальна ліквідність. Якість інститутів тут відіграватиме неабияку роль, оскільки проведення стримуючої політики на фазі експансії глобальної ліквідності та стимулюючої – без відвертих перерозподільчих конфліктів – на фазі її стиснення є вагомою передумовою для адекватної роботи алокаційного механізму і зниження волатильності темпів зростання та інфляції. Якість інститутів також важлива з міркувань створення внутрішніх передумов для еластичної реалокції ресурсів в середині країни у відповідь на глобальні чи секторні шоки. Для країн ЦСЄ рівень відкритості по каналах торгівлі є достатньо високим (див. табл. 1), що робить загальну економічну динаміку вкрай чутливою до того, як цінові та інституціональні фактори глобальної конкурентоспроможності взаємокомпенсують або взаємодоповнюють один одного.

Таблиця 1

**Торговельна відкритість країн ЦСЄ у порівнянні
 з іншими регіонами світу, експорт товарів та послуг як % ВВП**

	1990 р.	2000 р.	2012 р.
Болгарія	24,5	36,0	65,0
Хорватія	–	37,0	42,0
Чехія	42,0	48,0	77,0
Естонія	–	62,0	88,0
Угорщина	32,0	67,0	87,0
Латвія	–	42,0	59,0
Литва	–	45,0	77,0
Польща	21,5	27,0	45,0
Румунія	16,4	33,0	40,0
Словаччина	55,4	54,0	92,0
Словенія	51,2	50,0	73,0
Україна	–	62,0	51,0
Світ	16,2	25,0	30,0
Країни з низькими доходами	13,8	18,0	23,0
Країни із середніми доходами	18,3	27,0	30,0
Східна Азія та Тихоокеанський регіон	24,4	33,0	33,0
Європа і Центральна Азія	14,8	35,0	42,0
Латинська Америка та Кариби	12,0	20,0	24,0
Близький Схід і Північна Африка	–	30,0	–
Південна Азія	9,0	14,0	22,0
Африка південніше Сахари	21,0	34,0	32,0
Країни з високими доходами	16,0	25,0	30,0
Зона євро	22,5	35,0	42,0

Джерело: World Bank Development Indicators Data Base (www.worldbank.org).

Як видно з табл. 1, на прикладі країн ЦСЄ простежується ряд теоретично передбачуваних закономірностей. По-перше, зростання торговельної відкритості постсоціалістичних країн Європи можна вважати прямим наслідком трансформаційного процесу, завдяки якому їхнє позиціонування в глобальній економіці змінюється мірою змін у внутрішній структурі виробництва та інституціональній організації суспільства. Нарощування відкритості можна визнати невід'ємною складовою ринкової трансформації. Водночас порівняння даних щодо зростання рівня торговельної відкритості у центрально-східному чи південно-східному регіоні Європи з аналогічним показником чи то по зоні євро, чи то по розвинутих країнах, чи то по решті світу вказує на

приблизно однакову динаміку. В середньому рівні відкритості подвоїлись як у країнах ЦСЄ, так і загалом в глобальній економіці. Тобто ринкова трансформація не створила додаткових детермінант підвищення ролі міжнародної торгівлі в економічному розвитку постсоціалістичних країн, окрім тих, які коріняться в самому процесі глобалізації. А це означає, що глобальна економіка, незважаючи на домінування ЄС у структурі зовнішньоторговельних операцій, дедалі більше визначатиме економічні умови в аналізованому регіоні Європи.

По-друге, масштаб економіки загалом обернено пропорційний до її відкритості, внаслідок чого чим меншою є країна, тим вона є більш відкритою. Незважаючи на те, що усі країни регіону є малими відкритими економіками, ця закономірність зберігається, хоча і з деякими девіаціями. Наприклад, рівень відкритості Латвії виявився аномально низьким, порівняно навіть з її балтійськими сусідами. Найвищий рівень відкритості по вибірці в Словаччині можна пояснити особливими успіхами в лібералізації економіки та переходом на євро, що відкрило нові можливості для перенесення в країну експортоорієнтованих глобальних виробництв.

По-третє, швидкість і глибина реформ не є визначальним драйвером зростання відкритості, тобто якісні зміни в структурі економіки відображаються не стільки у загальному показнику торговельної відкритості, скільки в структурі торгівлі та її інституціональному рівні. Це означає, що величина країни може переважувати як детермінанта ролі зовнішньої торгівлі в економічному розвитку над факторами ринкових трансформацій, але вона не є безумовною. Іншими словами, радикальні структурні зміни не тільки відкривають шлях до трансформації ролі глобальної торгівлі в детермінації економічного розвитку постсоціалістичних країн, але й модифікують успадковані відносні переваги таким чином, що нові сектори та сектори, які зазнали глибокої модернізації, вписуються в рельєф глобальних процесів на якісно іншому інституціональному рівні, тим самим стаючи на шлях відкритості конкурентному тиску. Тоді як нарощування відкритості завдяки неререформованим секторам та в інституціонально слабких економіках означає активізацію сприятливих драйверів зростання, які кореспондують з традиційними секторами спеціалізації і які нічого не привносять, окрім як гонитви за рентаю, консервації структури економіки та майнового розшарування. Якщо нівелювати фактор фінансового перегріву і вразливість до значних глобальних потоків капіталу, то можна побачити, що чутливість до коливань у глобальній економіці значно вища там, де відкритість задається саме традиційним експортом з низьким ступенем обробки і супроводжується слабкими інститутами.

Більш інтегральна оцінка країн ЦСЄ вказує на те, що їм притаманний рівень глобалізованості, який повністю співмірний з лідерами серед розвинутих країн та країн з ринками, що формуються. КОФ-індекс (складається з трьох субіндексів: економічної, соціальної та політичної глобалізації) демонструє, що дані країни не просто мають високий рівень торговельної відкритості, а достатньо щільно інтегровані з глобальною економікою за широким набором зв'язних ланок (табл. 2).

Таблиця 2

KOF-індекс глобалізації країн ЦСЄ та ряду інших країн, 2014 р.

	Загальний індекс глобалізації		Економічна глобалізація		Соціальна глобалізація		Політична глобалізація	
	Місце	Значення	Місце	Значення	Місце	Значення	Місце	Значення
Угорщина	9	85,91	9	86,82	23	81,08	22	91,69
Чехія	16	83,97	18	83,71	19	82,22	36	86,87
Словаччина	18	83,55	14	84,58	21	81,28	45	85,44
Польща	25	79,52	43	72,92	27	78,58	28	90,09
Естонія	27	79,38	7	88,04	35	73,81	72	75,43
Словенія	29	76,86	33	76,24	39	72,67	51	83,81
Хорватія	33	74,92	47	71,80	43	70,48	41	85,75
Литва	34	73,27	28	78,13	53	67,01	71	75,62
Румунія	38	72,24	70	64,08	52	67,48	26	90,55
Болгарія	39	71,38	36	75,54	74	58,48	48	84,37
Латвія	42	70,17	29	78,03	42	71,36	125	57,49
Україна	44	68,85	59	65,70	70	60,06	39	86,05
Ірландія	1	92,17	2	93,69	2	91,55	25	90,94
Сінгапур	5	88,63	1	96,69	1	91,61	79	73,06
Швеція	7	87,39	12	85,09	14	84,41	7	94,92
Німеччина	26	79,47	58	65,73	15	83,71	19	92,44
США	32	74,94	87	59,19	28	77,96	18	92,47
Китай	72	60,50	116	50,72	92	52,42	40	85,87
Росія	56	65,42	114	51,56	59	64,77	42	85,66

Джерело: KOF Index of Globalization (www.globalization.kof.ethz.ch).

Варто відзначити, що порівняння рівнів торговельної відкритості із рейтингом аналізованих країн, згідно з KOF-індексом, демонструє відсутність однозначної подібності. Рівень глобалізованості вже визначається глибиною реформ та пріоритетами політики щодо допустимого ступеня лібералізації потоків товарів і капіталів. Величина країни та глибина реформ в основному обернено кореспондують з рівнем глобалізованості. При цьому чіткої закономірності між загальним індексом і позиціями субіндексів не простежується з тією відмінністю, що рівень економічної глобалізації для постсоціалістичних країн є вищим, ніж соціальної та політичної.

Беручи до уваги абсолютно співмірний з розвинутими країнами рівень глобалізованості, виникає запитання, наскільки постсоціалістичний регіон Європи зближується із так званим «старим» ЄС за критерієм масштабів державного спо-

живання. Як вже зазначалось, глобалізація теоретично справляє обмежувальний вплив щодо експансії держави добробуту, а поєднання високого рівня глобалізованості із високим рівнем державного споживання повинно компенсуватись або високою ефективністю останнього, що неможливо без якісних інститутів, або наявністю інших компенсаторів (відхилення валютного курсу від ПКС, ВВП на душу населення тощо), або поєднання першого і другого задля того, щоб масштаби державної активності кореспондували з можливостями підтримання довгострокового зростання в умовах перманентного посилення глобальної конкуренції.

Оцінка рівня глобальної конкурентоспроможності країн ЦСЄ, у свою чергу, вказує на те, що вони здебільшого не позиціонуються як лідери. Структурні реформи однозначно покращили якість інститутів, але в координатах глобальної конкуренції це не настільки помітно, оскільки інші країни також здійснюють активну політику підвищення якості інститутів. Табл. 3 демонструє зміну ранжування аналізованих країн за загальним індексом глобальної конкурентоспроможності та субіндексом якості інститутів.

Таблиця 3

Ранжування країн ЦСЄ згідно з індексом глобальної конкурентоспроможності та субіндексом якості інститутів

	2006–2007 рр.		2010–2011 рр.		2014–2015 рр.	
	Загальний індекс	Суб-індекс	Загальний індекс	Суб-індекс	Загальний індекс	Суб-індекс
Болгарія	74	105	71	114	54	111
Хорватія	56	72	77	86	77	87
Чехія	31	55	36	72	37	76
Естонія	26	31	33	31	26	26
Угорщина	38	45	52	79	60	83
Латвія	44	51	70	75	42	51
Литва	39	58	47	60	41	58
Польща	45	69	39	54	43	56
Румунія	73	88	67	81	59	88
Словаччина	36	50	60	89	75	11
Словенія	40	44	45	50	70	75
Швеція	9	13	2	2	10	12
Німеччина	7	8	5	13	5	17
Греція	61	41	83	84	81	85
США	1	20	4	40	3	30
Китай	34	42	27	49	28	47

Джерело: World Economic Forum, Davos (за відповідні роки).

Як показують дані табл. 3, постсоціалістичні країни Європи не становлять однорідну групу ні за ранжуванням у координатах глобальної конкурентоспроможності, ні за ранжуванням щодо якості інститутів. Аналогічно їхнє розташування в рейтингу за загальним показником і субіндексом може суттєво різнитися, так само може різнитися перевага в першому чи другому. При цьому за даними показниками країнам ЦСЄ важко змагатись з найбільш розвинутими країнами світу та Китаєм, що активно заповнює провал у сфері інституціонального тягаря, хоча більшість з них вже випередила Грецію, позиції якої істотно похитнулись за останній час. Іншими словами, у конкурентному світі навіть активні реформи не гарантують здобуття однозначних і швидких переваг, що показують дані табл. 3. Природно, що відповідь на запитання про те, як підвищити рейтинг глобальної конкурентоспроможності, буде адресуватись питанням взаємозв'язку між фіскальною політикою та ефективністю врядування, через що «вирати на утримання держави» набувають інституціонального, а не макроекономічного звучання.

Фіскальна вразливість розриву реальної та інституціональної конвергенції

Незважаючи на те, що точки Лаффера є відмінними для різних груп країн, погляд на країни «старого» та «нового» ЄС з позиції державного навантаження на економіку повинен враховувати ефекти реальної конвергенції. Якщо країна, що перебуває на ранніх фазах реальної конвергенції, хоче і надалі зростати швидше, ніж країни з вищими доходами на душу населення, то вона повинна відрізнитись від останніх, зокрема і рівнем податкового тягаря, що автоматично впливає на потенціал урядових видатків [38]. В умовах, коли такі країни перебувають в економічному (а тим більше валютному) союзі, швидка реальна конвергенція, особливо якщо вона супроводжується розривами в конвергенції якості інститутів, може призводити до нагромадження значних дисбалансів та суверенної вразливості у випадку, коли масштаби державного споживання в обох групах країн вирівнюються. Невипадково, що стереотип раннього періоду трансформації – країни ЦСЄ повинні підтримувати низькі рівні перерозподілу ВВП через бюджет та орієнтуватись на низькі дефіцити і державний борг – потребує перегляду в світлі емпіричних даних щодо зрушень у фіскальних позиціях постсоціалістичних країн (табл. 4).

З табл. 4 видно, що постсоціалістичні країни Європи за рівнем державного навантаження на економіку є значно ближчими до розвинутих країн Європи, ніж до країн з ринками, що формуються. З одного боку, це вказує на те, що «старий» та «новий» ЄС функціонально зближуються. З іншого боку, поєднання реальної конвергенції із заповненням розриву в перерозподілі ВВП через бюджет між обома групами країн може породжувати додаткові ризики для довгострокового зростання.

Таблиця 4

Видатки загального уряду в країнах ЦСЄ, % ВВП

	2006 р.	2008 р.	2010 р.	2012 р.	2014 р.	2018 р.
Болгарія	33,6	35,2	36,6	34,9	37,4	38,1
Чехія	42,0	41,1	43,7	45,1	43,3	42,6
Естонія	34,6	41,2	44,7	45,1	43,1	41,6
Угорщина	52,2	49,2	49,8	48,9	51,7	51,2
Латвія	36,7	43,1	43,4	36,9	34,7	30,4
Литва	33,7	37,3	41,9	36,8	35,8	33,9
Польща	43,9	43,2	45,4	43,3	41,6	40,0
Румунія	33,7	37,0	38,6	35,4	35,9	35,0
Словаччина	29,5	33,6	40,0	37,1	35,9	35,6
Словенія	42,5	41,5	46,9	45,5	47,1	45,9
Україна	44,6	47,4	49,0	49,3	46,9	41,9
Розвинуті країни	39,1	41,1	43,8	42,5	41,8	40,7
Зона євро	46,6	47,2	51,0	49,8	49,2	47,6
Країни з ринками, що формуються	26,9	28,5	29,6	29,7	29,1	27,7
Європейські країни з ринками, що фор- муються	34,8	36,8	38,8	37,5	37,1	35,4

Джерело: IMF Fiscal Monitor за відповідні роки (www.imf.org).

Звертає на себе увагу, що найбільші економіки країн ЦСЄ, яким також властиві високі показники ВВП на душу населення, за виключенням Словаччини, мають масштаби державних видатків, які повністю еквівалентні розвинутим країнам Європи і перевищують середні показники по розвинутих країнах. Естонія значно зближується з цією групою країн, тоді як тільки Словаччина, Латвія, Литва, Болгарія та Румунія продовжують сповідувати принципи «помірної держави». Якщо взяти до уваги прогнозні дані щодо видатків загального уряду до ВВП, то можна побачити наявність певних обмежень на подальшу експансію держави. Глобальна фінансова криза викликала потребу у збільшенні державних витрат, але можливості їх підтримання у довгостроковому періоді виглядають сумнівними як для більшості країн ЦСЄ, так і, зрештою, для розвинутих країн.

Підтвердження того, що країни ЦСЄ більше перерозподіляють через бюджет, потребує додаткового уточнення на основі даних щодо бюджетного дефіциту та державного боргу (табл. 5).

Таблиця 5

Бюджетний дефіцит та державний борг у країнах ЦСЄ, % ВВП

	2006 р.	2008 р.	2010 р.	2012 р.	2014 р.	2018 р.
Бюджетний дефіцит («-» означає профіцит)						
Розвинуті країни	1,3	3,5	7,7	5,9	3,6	2,2
Зона євро	1,3	2,1	6,2	3,7	2,5	0,8
Країни з ринками, що формуються	-0,3	0,1	3,1	2,1	2,5	1,6
Європейські країни з ринками, що фор- муються	-2,5	-0,5	4,1	0,7	1,2	1,7
Естонія	-3,2	2,3	-0,4	0,2	-0,2	-0,1
Латвія	0,5	7,5	7,3	-0,1	0,5	0,3
Литва	0,4	3,3	7,2	3,3	2,7	2,3
Польща	3,6	3,7	7,9	3,9	3,4	2,4
Угорщина	9,4	3,7	4,4	2,0	2,8	2,8
Чехія	2,4	2,2	4,8	4,4	2,9	2,4
Словаччина	2,6	2,0	7,7	4,3	3,8	3,2
Словенія	0,8	0,3	5,4	3,2	3,8	2,4
Румунія	1,4	4,8	6,4	2,5	2,0	1,8
Болгарія	-3,3	-2,9	4,0	0,5	1,7	0,0
Державний борг						
Розвинуті країни	75,8	80,4	100,3	108,7	109,2	105,1
Зона євро	68,6	70,3	85,7	93,0	96,1	89,9
Країни з ринками, що формуються	36,9	33,5	40,3	36,5	34,1	30,3
Європейські країни з ринками, що фор- муються	26,4	23,6	29,1	26,9	27,5	26,9
Естонія	4,4	4,5	6,7	9,7	10,4	8,1
Латвія	9,9	17,2	39,7	36,4	34,6	26,4
Литва	17,9	15,5	38,4	41,1	42,3	41,6
Польща	47,7	47,1	54,8	55,6	50,0	49,9
Угорщина	65,9	73,0	81,8	79,2	80,0	78,8
Чехія	28,3	28,7	37,9	45,9	48,9	50,4
Словаччина	30,5	27,9	41,0	52,1	57,5	59,1
Словенія	26,4	22,0	38,7	52,8	75,3	77,8
Румунія	12,6	13,6	31,1	38,2	38,1	36,2
Болгарія	23,4	15,5	14,9	17,6	19,0	17,2

Примітка: IMF Fiscal Monitor за відповідні роки (www.imf.org.).

Найбільш загальним трендом зростання боргового тягаря в країнах ЦСЄ є те, що в розрізі окремих країн приріст державної заборгованості суттєво випереджає той, який склався в країнах з ринками, що формуються, загалом та в європейських країнах з ринками, що формуються. Як видно з табл. 5, Угорщина і Словенія перетнули позначку у 60% боргу до ВВП, для більшості країн існує ризик, що вони перетнуть його. Очевидним є те, що стереотипне уявлення про посткомуністичні країни Європи як такі, що підтримують низькі рівні боргового навантаження, руйнується.

Дані табл. 5 вказують на ряд закономірностей у змінах позиціонування боргової ситуації в країнах ЦСЄ у порівнянні з розвинутими країнами і країнами з ринками, що формуються. По-перше, на 2006 р., за виключенням Польщі та Угорщини, за рівнем державного боргу до ВВП дані країни були значно ближчими до країн з ринками, що формуються, як групи загалом. Ситуація змінилась з 2008 р. В своїй більшості країни ЦСЄ почали демонструвати ознаки поведінки, які значно зближують їх з розвинутими країнами. По-друге, приріст державного боргу під час кризи і після неї, а також довгострокова тенденція до зміни рівня боргового тягаря також значно зближує країни ЦСЄ з розвинутими країнами. Попри те, що рівень боргу в них продовжуватиме залишатись на нижчій позначці, але величина його очікуваного зниження у довгостроковому періоді є значно меншою, ніж у випадку країн з ринками, що формуються, як групи. По-третє, можливості розширити бюджетний дефіцит під час кризи та підтримувати його помірний рівень після також виявляються вищими, ніж по групі країн з ринками, що формуються, загалом.

Дані закономірності демонструють виникнення специфічної ситуації, коли загалом країни ЦСЄ відтворюють патерни фіскальної політики розвинутих країн, особливо зони євро, але за нижчого рівня боргового тягаря. Іншими словами, перехід на вищі рівні боргового навантаження відбувається каскадоподібно. Країни Центрально-Східної Європи підтягуються до масштабів акумулювання державного боргу країн ЄС, які були притаманні їм у процесі фіскальної конвергенції на ранніх етапах функціонування ЄВС. При цьому перші демонструють значно розмаїтішу картину, засвідчуючи, що структурні особливості кожної з них у сукупності із нюансами впливу глобальної фінансової кризи та відповідним профілем антикризових програм починають відігравати більш важливу роль у диференціації фіскальних макростратегій, порівняно із більш ранніми періодами ринкових трансформацій, коли така диференціація задавалась швидкістю в проведенні реформ.

Поєднання даних стосовно державного споживання та державного боргу демонструє, що країни ЦСЄ змінюють своє позиціонування в координатах типологічних ознак держави фіскального виміру її активності. Також це означає, що пояснення таких змін слід шукати в площині структурних зрушень, а не в площині варіантів оптимальної фіскальної політики. Незважаючи на те, що значна кількість праць переконує у більш виграшній орієнтації на фіскальну рестрикцію в рамках вибору щодо оптимальної мікс-політики

(див. вище), дані табл. 5–6 засвідчують протилежне: країни ЦСЄ переміщуються в позицію країн із більшим масштабом державного навантаження як в аспекті видатків, так і в аспекті державного боргу, і при цьому втрачають однорідність як група, об'єднана постсоціалістичним минулим та раннім етапом ринкових трансформацій.

Оптимальний вибір між податковим і борговим фінансуванням державної активності є традиційним напрямом аналізу фіскальної політики. Однак ні з позиції так званого оптимального оподаткування, ні з позиції побудови стабілізаційної політики неможливо побачити ускладнення типологічної мозаїки «держави», в якій поєднання певних рівнів перерозподілу ВВП через бюджет та боргу до ВВП відображає не стільки власне «оптимальний фіскальний вибір», скільки потужну інституціональну складову, суспільні преференції, фіскальний опортунізм тощо (табл. 6). Також поєднання рівнів указаних змінних демонструє достатньо відмінні позиції в координатах економічного розвитку, адаптації до шоків, макрофінансової вразливості тощо.

В світлі теоретичної мапи, на якій позиціонуються типологічні ознаки держави в залежності від масштабів бюджету та державного боргу (табл. 6), та даних табл. 4–5 можна побачити достатньо ризикову траєкторію розвитку країн ЦСЄ. Незважаючи на те, що після глобальної фінансової кризи вони втратили однорідність фіскальних позицій, у тенденції простежується рух у бік вищих обсягів державного навантаження. Суттєве зростання державного боргу в цих країнах, як показано вище, має ознаки загрози суверенній платоспроможності. Фактичне зміщення з квадранта, представленого низьким фіскальним тиском та помірним боргом (вихід зі смуги макростабілізації трансформаційного періоду), у квадрант, що характеризується значним «масштабом держави» і борговим тягарем, відбувається на тлі достатньо високих рівнів відкритості та реальної конвергенції. Це означає, що чутливість до глобального конкурентного тиску буде тим більше підвищуватись, чим більше на одиницю приросту ВВП на душу населення припадатиме поточний і відкладений рівень державного споживання. Іншими словами, в глобальному конкурентному середовищі можливості поєднання реальної конвергенції з економічним розвитком потребують ситуації, коли достатньо високі обсяги державного навантаження, які, як зазначалось, вже кореспондують з рівнем розвинутих країн Європи, повинні компенсуватись якістю інститутів.

Таблиця 6

Типологія «масштабів держави» та макрофіскальна вразливість у залежності від величини перерозподілу ВВП через бюджет і державного боргу

		Державний борг / ВВП	
		Низький	Високий
Перерозподіл ВВП через бюджет (податки, видатки / ВВП)	Низький	<p>«Мінімальна держава» з не-обмеженою суверенною платоспроможністю. Сприятлива ситуація для країн, що прагнуть швидко розвиватись та мінімізують макрофіскальні ризики.</p> <p>Вразливість: у випадку сильного шоку можливості фінансувати зростаючі видатки можуть опинитись під сумнівом через стереотип ефективності низьких податків та мінімальних видатків.</p>	<p>«Держава, що розширюється, у борг». Перевага боргового фінансування над податковим. Позитивний варіант. Створює сприятливе підґрунтя для швидкого економічного зростання через низьке оподаткування та значні інвестиції в інфраструктуру (або ліберальна орієнтація держави, або наздогоняючий розвиток).</p> <p>Негативний аспект. Слабкість інститутів не дозволяє ефективно збирати податки, а видатки збільшуються під тиском груп впливу.</p> <p>Вразливість: висока макрофіскальна вразливість. Сильний шок може похитнути суверенну платоспроможність при тому, що спроможність збирати податки залишиться під сумнівом через усталення низького оподаткування.</p>
	Високий	<p>«Відповідальна держава добробуту». Високий рівень соціальних гарантій балансується мінімізацією макрофіскальних ризиків. Це можливо в середовищі якісних інститутів та самовідповідальності громадян у демократичному процесі.</p> <p>Вразливість: висока чутливість до якості інститутів. Можливості реагувати на сильні шоки реальної зарплати обмежені.</p>	<p>Варіант А. «Держава добробуту в стані експансії», або «держава добробуту з бульбашкою соціальних гарантій». Перманентний тиск на видатки переходить межі податкоспроможності, підвищуючи тягар державного боргу. Висока чутливість до ефективності видатків та якості інститутів.</p> <p>Вразливість: ефективність автоматичної стабілізації низька. Стабілізаційна експансія може не користуватись довірою. Ризики суверенної платоспроможності.</p> <p>Варіант Б. «Держава-Левіафан зі слабкими інститутами», в якій внаслідок диктату еліт / олігархії відбувається масштабний перерозподіл ВВП через фіскальний тиск, який є надмірним для репрезентативних економічних агентів, внаслідок чого перерозподільчі апетити задовольняються у борг.</p> <p>Вразливість: високі макрофіскальні ризики. Розвиток можливий за умов традиційного експорту.</p>

Примітка. Складено автором.

Масштаби держави, глобалізація та проблеми інституціональних компенсаторів

Сама по собі інституціональна конвергенція є вкрай необхідною. Однак, як згадувалось вище, країни ЦСЄ відстають від середньої по ЄС якості інститутів, але наближаються до середнього показника видатків до ВВП і частково – боргу до ВВП. Різниця в оплаті праці ще тривалий час буде дозволяти зростати швидше, ніж розвинуті країни, але стабільна реальна конвергенція потребуватиме додаткових зусиль. У випадку, коли фіскальні стимули реальної конвергенції у вигляді низького державного навантаження поступово вичерпуюватимуться, а зростання державного боргу викликати ризики суверенної платоспроможності, країни ЦСЄ опиняться в складній ситуації. Або реальна конвергенція повинна бути більш градуальною, або інституціональна конвергенція – більш прискореною. Втім, у теорії до кінця не з'ясовано питання, чи підвищення якості інститутів чутливе до фіскальних лімітів, чи має ендогенний характер. У першому випадку інституціональна конвергенція ставатиме обмеженою можливостями збирати податки та фіскальним простором, а в другому – вкрай чутливою до соціального капіталу. В обох випадках чим вищими будуть обсяги державного навантаження, тим більш чутливим буде економічний розвиток до того, якою мірою алокаційна ефективність державного споживання обумовлюватиметься якістю інститутів, а у більш вузькому значенні – ефективністю урядових видатків.

З вищесказаного випливає вкрай важливий зв'язок між тим, якою є ефективність державних видатків, чи в більш широкому розумінні – ефективність врядування, та «величина держави». Можна припустити, що ефективність врядування може не бути пов'язаною з масштабами державного навантаження в світлі того, що за останнім криється та чи інша типологічна ознака держави добробуту. Однак у випадку країн ЦСЄ це має критичне значення.

По-перше, з міркувань конкуренції систем та міжнародної податкової конкуренції атракційність виробничих факторів зміщуватиметься до тих країн, які можуть поєднувати одразу високу якість інститутів і, відповідно, високу ефективність уряду із низьким державним навантаженням. Природно, що це є теоретична максима. І це не означає, що країни з високим рівнем перерозподілу ВВП через бюджет одразу опиняються в гіршому становищі. Якість інститутів компенсує податковий тягар. Також такі країни, як правило, характеризуються рядом специфічних характеристик. Феномен *Nordic Model* (конвенціональний вираз у світовій літературі, що у дослідному перекладі означає «північна модель», яка частіше у вітчизняній літературі іменується як «скандинавська модель») є яскравим свідченням цього [39]. Але для країн, які перебувають на стадії інституціональної конвергенції і не сягнули рівня якості

інститутів країн-сусідів, відсутність такого компенсатора податкового тягаря, як якість інститутів, вимагає або сповільнення зростання ВВП на душу населення (градуальна реальна конвергенція), або відхилення курсу від ПКС вниз, що навряд чи можливо з огляду на триваючий приплив капіталу та запровадження євро в окремих з них.

По-друге, в світлі постсоціалістичного досвіду навряд чи варто очікувати, що підвищення якості інститутів буде виключно ендогенним наслідком зростання вартості соціального капіталу. Іншими словами, якість інститутів потребує інвестицій. У світлі того, що підвищення ефективності врядування в країнах, що перебувають на стадії реальної конвергенції, неможливе без додатково тиску у бік розширення урядових видатків, сповільнення «експансії держави» та інституціональна конвергенція можуть виявитись контрадикторними цілями. В сукупності зі значними потребами в оновленні інфраструктури та погіршенням вікової структури населення тиск у бік підвищення видатків виглядає закономірним. Якщо взяти до уваги погіршення боргової позиції в більшості країн ЦСЄ, то дані тенденції можна охарактеризувати як міжчасову оптимізацію: підвищення «якості держави» зараз (зокрема, у борг) заради вищої ефективності держави (та, відповідно, податкоспроможності) завтра. Але чим ближче за змістом фіскальна стратегія буде відповідати рисам такої оптимізації, тим більш чутливими будуть майбутнє зростання і глобальна конкурентоспроможність до успіху у сфері інституціональної конвергенції. Беручи до уваги ризик популізму та фіскального опортунізму, політичне середовище не може бути гарантією очікуваного руху у бік «ефективної держави», окрім випадків справді дуже високої вартості соціального капіталу, що проявлятиметься в чіткому усвідомленні необхідності раціонального вибору на користь підвищення ефективності врядування.

По-третє, членство країн ЦСЄ в ЄС накладає відбиток на вибір профілю інституціональної конвергенції хоча б з міркувань того, що так звані «спільні політики», «спільні цінності» і так далі потребують додаткових видатків, які конкуруватимуть з інвестиціями в якість інститутів. Тобто індуковане нарощування інвестицій в якість інститутів і, відповідно, підвищення ефективності уряду можуть виглядати достатньо обмеженими як з міркувань жорсткіших бюджетних обмежень, так і з міркувань обмежень, пов'язаних із соціальним капіталом, принаймні з тим його аспектом, який відповідає за усунення «інституціонально некоректної поведінки» представників влади. Висока відкритість у рамках ЄС також накладає відповідний відбиток на вибір оптимальної траєкторії «експансії держави» в нових країнах-членах. Членство в ЄС не усуває глобальний конкурентний тиск, а швидше посилює його. Досягнення більш високої якості інститутів і нижчих рівнів «тягаря держави» в таких умовах можна було би розглядати як адекватні компенсатори глобального конкурентного тиску, але членство в ЄС, з одного боку, прискорює позитивні інституціональні зрушення, а з іншого – ускладнює політико-економічний вибір щодо того, як поєднати одразу функціональну, інституціональну та ре-

альну конвергенцію за нижчої траєкторії «експансії держави» у порівнянні зі «старими» членами ЄС.

По-четверте, ефективність врядування – це задоволеність громадян тим суспільно-політичним континуумом, в якому вони перебувають. Можна побачити прямий зв'язок між ефективністю уряду та рівнем демократії, фундаментальним наслідком чого є політична стабільність і соціальна довіра (від англ. *social trust*). Рівень соціальної довіри в країнах ЦЄ майже в 2 рази поступається рівню соціальної довіри в країнах *Nordic Model* і майже в 1,5 разу – в країнах континентального ЄС [39]. Окрім того, що рівень соціальної довіри має прямий економічний корелят – кумулятивну величину трансакційних витрат в економіці, він безпосередньо визначає ступінь задоволеності корпоративними інститутами і політичними та адміністративними інститутами демократії. При вищому рівні «тягаря держави» незадоволеність урядом і політичною моделлю призводить до маргіналізації суспільства, що суттєво звужує соціальну базу формування політичних коаліцій, зорієнтованих на відповідальні реформи. У випадку країн ЦЄ, в яких «демократії кваліфікуються як молоді», брак соціального консенсусу, обумовлений розривом у сприйнятті ефективності уряду та величини податкового тягаря, може погіршувати спроможність продовжувати реформи, націлені на довгострокову перспективу.

Для ідентифікації ризиків викривлення зв'язків між перерозподілом ВВП через бюджет і ефективністю уряду варто провести теоретичний аналіз варіантів, у рамках яких поєднуються високі та низькі значення відповідних показників, на основі чого можна інтерпретувати емпіричні дані. Табл. 7 демонструє теоретичну експлікацію кореспонденції між «масштабом держави» і ефективністю уряду.

Природно припустити, що представлені у табл. 7 максими не враховують широку палітру проміжних варіантів, завдяки чому країни навіть з подібними параметрами «державного навантаження» та якістю інститутів можуть демонструвати достатні відмінності як щодо економічного зростання, так і щодо адаптації до глобального конкурентного тиску. Однак так само варто теоретично припустити, що навіть при посиленні варіативності країн ЦЄ в аспекті їхніх фіскальних стратегій (про що було сказано вище) не варто виключати те, що їхні траєкторії інституціонального розвитку повинні бути зближені, оскільки членство в ЄС вимагає відповідних реформ та відповідності стандартам, хоча і не виключає достатніх інституціональних відмінностей. Іншими словами, в світлі того, що і сам ЄС є достатньо варіативний з міркувань якості інститутів та, відповідно, ефективності врядування, країни ЦЄ ще тривалий час можуть перебувати в зоні м'якої інституціональної конвергенції, в рамках якої результат буде варіювати більше, ніж зміст сукупності політико-економічних кроків у рамках інституціональної конвергенції. Не випадково, що цим якраз і можна пояснити те, що нові члени ЄС не роблять останній більш гомогенним в інституціональному плані, як це показано в емпіричних дослідженнях [15].

Таблиця 7

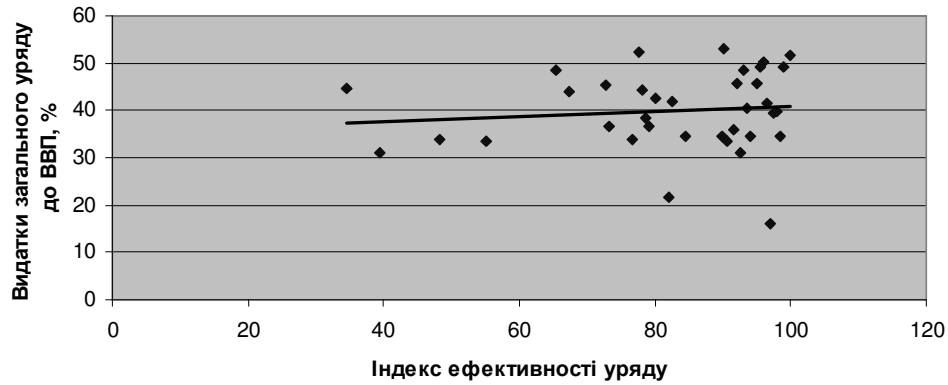
**Варіанти «масштабу держави» та ефективності уряду:
теоретичний аналіз**

		Ефективність уряду	
		Низька	Висока
Видатки загального уряду до ВВП	Низькі	Типовий приклад «бідної країни», в якій спроможність збирати податки є низькою, а вихід на ринки запозичень обмежений. Значна інституціональна слабкість стримує можливості підвищення добробуту в аспекті як функціонування публічних фінансів, так і підвищення ефективності уряду. Потенціал економічного зростання є низький і спиратиметься на традиційний експорт	Типовий приклад ліберальної економіки із сильними інститутами. Поєднання низького оподаткування, помірного «державного навантаження» з ефективністю уряду створює передумови для нарощування потенціалу економічного зростання та підвищення добробуту.
	Високі	Типологічно відображає кланово-перерозподільчу державу. Значний податковий тягар перекладений на соціальні верстви, які не спроможні його мінімізувати, і покликаний фінансувати значні видатки, які є джерелом задоволення пошуку ренти. Інституціональна слабкість поєднується з «приватизацією інститутів», у рамках якої остання набуває репресивного характеру. Потенціал зростання може бути високий (оскільки країна демонструє значну податкоспроможність), але пригнічений і зміщений у бік традиційного експорту.	Типовий приклад держави добробуту, в якій високий рівень «державного навантаження» компенсується якістю інститутів. Ефективність уряду є безпосереднім джерелом добробуту громадян та їхнього задоволення життям в світлі значних масштабів перерозподілу ВВП через бюджет. Потенціал економічного зростання є помірним у країнах з високими доходами.

Екстраполяція теоретичного аналізу (табл. 7) на емпіричні дані (рис. 1–4) демонструє, що у випадку країн ЦСЄ простежується приблизно однаковий патерн зв'язку між публічними видатками та ефективністю врядування, як і у випадку більш широкій вибірці країн, проте з рядом відмінностей.

Рисунок 1

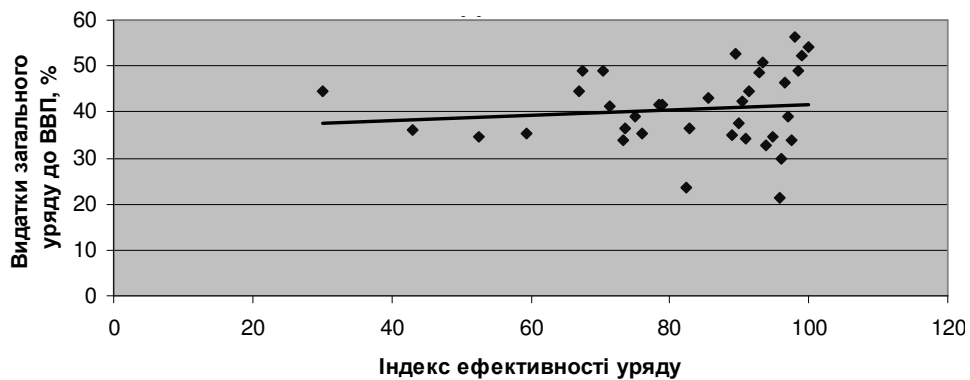
Індекс ефективності уряду та урядові видатки, 2006 р.

Джерело: дані щодо видатків – IMF Fiscal Monitor (www.imf.org), дані щодо індексу ефективності уряду – World Bank (www.worldbank.org).

Рисунок 2

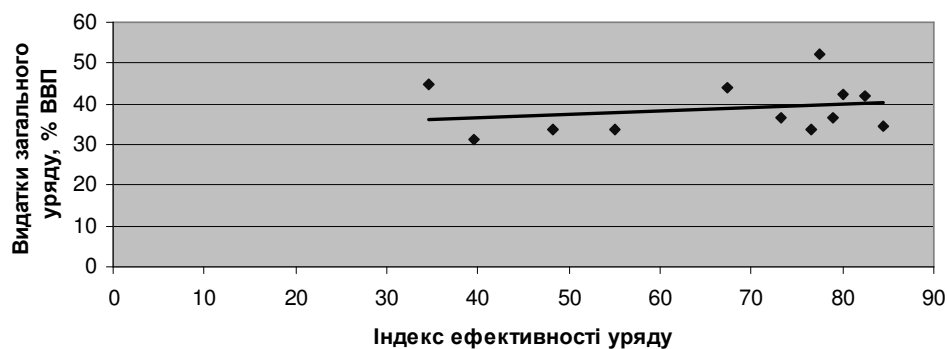
Індекс ефективності уряду та урядові видатки, 2013–2014 рр.

Джерело: дані щодо видатків – IMF Fiscal Monitor (www.imf.org), дані щодо індексу ефективності уряду – World Bank (www.worldbank.org).

Рисунок 3

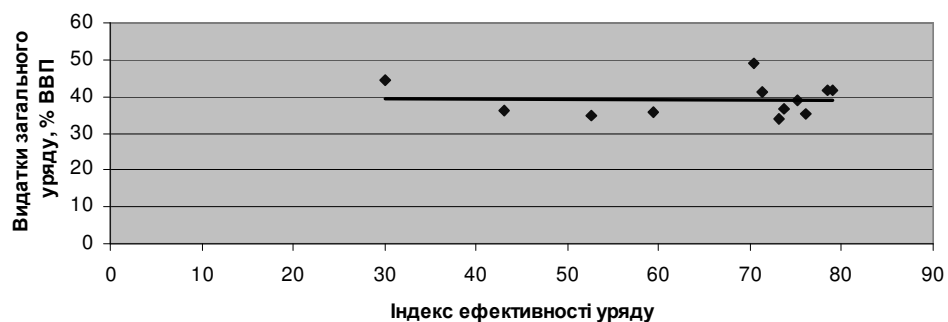
Індекс ефективності уряду та урядові видатки в постсоціалістичних країнах, 2006 р.

Джерело: дані щодо видатків – IMF Fiscal Monitor (www.imf.org), дані щодо індексу ефективності уряду – World Bank (www.worldbank.org).

Рисунок 4

Індекс ефективності уряду та урядові видатки в постсоціалістичних країнах, 2013–2014 рр.

Джерело: дані щодо видатків – IMF Fiscal Monitor (www.imf.org), дані щодо індексу ефективності уряду – World Bank (www.worldbank.org).

На основі даних по 36 країнах Європи, включно зі США, Канадою, Австралією, Японією, Гонконгом, Новою Зеландією (рис. 1–2), та даних по 12 постсоціалістичних країнах (рис. 3–4) можна виявити ряд закономірностей.

По-перше, з 2006 р. по 2014 р. не спостерігається однозначних зрушень у бік підвищення якості врядування в усіх країнах. При цьому за вказаний період відбулося однозначне зближення країн за критерієм ефективності уряду, перш за все, тих, для яких цей показник є вище за середній. Це одноково стосується усієї вибірки (рис. 1–2) і постсоціалістичних країн (рис. 3–4).

По-друге, на прикладі усієї вибірки видно, що існує певна кореспонденція між збільшенням «масштабів держави» та підвищенням ефективності уряду, що вказує на загальний інституціональний прогрес у найбільш розвинутих країнах. Також на прикладі усієї вибірки можна побачити, що країни із видатками до ВВП, нижчими за трендові, визначені лінією функції регресії, також демонструють зміщення у бік вищої урядової ефективності. З цього випливає однозначний висновок, що гетерогенність стосовно типологічних ознак держави (за принципом протиставлення: держава добробуту – ліберальна держава), виміром чого є рівень публічних видатків, зберігається, якщо не посилюється, а гомогенність стосовно прагнення до кращих інститутів і ефективнішого врядування зростає. Таку закономірність можна пояснити зростаючим значенням забезпечення одиниці ефективності урядових видатків в умовах тиску з боку міжнародної податкової конкуренції та глобалізації. Тобто окремі суспільства можуть погодитись на «більшу державу» в обмін на її ефективність, тоді як інші суспільства прагнуть забезпечити поєднання «малої держави» з якісними інститутами.

По-третє, постсоціалістичні країни не демонструють радикальних змін щодо переходу з одного квадранта зв'язку між «масштабами держави» і якістю врядування в інший, окрім Естонії та Чехії, які помінялись місцями (див. табл. 8) і, по суті, засвідчують чіткий поділ на лідерів та аутсайдерів. Україна, на жаль, репрезентує ситуацію, де публічні видатки є вище за трендові, а якість врядування найгіршою. При цьому за період з 2006 р. по 2013 р. останній показник – низився. У цей же час більшість нових членів ЄС змогла покращити якість врядування та сповільнити зростання перерозподілу ВВП через бюджет. Звертає на себе увагу той факт, що, згідно з рис. 4, зв'язок перестає бути прямим, як у попередніх випадках, а стає оберненим, хоч і з мізерним кутом нахилу (нерозміщене рівняння регресії на графіку підтверджує зміну кута нахилу лінії апроксимації). Це означає, що в тенденції країни ЦСЄ прагнуть поєднати більш якісні інститути принаймні із не зростаючими «масштабами держави». Також видно, що за поділом на аутсайдерів (Україна, Росія, Болгарія, Румунія) та лідерів (Естонія, Литва, Латвія, Польща, Угорщина, Чехія, Словенія, Словаччина) серед постсоціалістичних країн приховується ситуація, коли аутсайдери зберігають гетерогенність, а лідери тяжіють до гомогенності. При цьому серед аутсайдерів тільки одна країна (Україна) має рівень публічних видатків до ВВП вище за трендовий, а ефективність

уряду – нижчу за трендові значення по відповідному індексу, тоді як для трьох інших спостерігається нижче значення по першому показнику. Серед лідерів при загальному зближенні країн щодо якості врядування спостерігається приблизно однаковий поділ на країни, де вищі за середні значення індексу ефективності уряду кореспондують і з вищими, і з нижчими за трендові значеннями «масштабів держави». Втім, підвищення гомогенності серед лідерів та ряд позитивних зрушень у Румунії і Болгарії не означають, що кореспонденція відбуватиметься за принципом прямого зв'язку між підвищенням ефективності уряду та обсягом видатків у його розпорядженні. Проблема якраз полягає в тому, що рух обох показників може бути як різноспрямованим, так і односпрямованим.

Таблиця 8

Позиція постсоціалістичних країн щодо варіантів поєднання «величини держави» та ефективності врядування

		Індекс ефективності уряду, 2006 р.		Індекс ефективності уряду, 2013 р.			
		Нижче тренда (< 60)	Вище тренда (> 60)	Нижче тренда (< 60)	Вище тренда (> 60)		
Видатки загального уряду, % ВВП, 2006 р.	Нижче тренда (< 40%)	Росія, Румунія, Болгарія	Естонія, Латвія, Литва, Словаччина	Росія, Румунія, Болгарія	Чехія, Латвія, Литва, Словаччина	Нижче тренда (< 40%)	Видатки загального уряду, % ВВП, 2014 р.
	Вище тренда (> 40%)	Україна	Угорщина, Польща, Чехія, Словенія	Україна	Естонія, Угорщина, Польща, Словенія		

Примітка. Згруповано на основі даних рис. 3–4.

По-четверте, як видно з табл. 8, швидкість євроінтеграції варто кваліфікувати як потужний драйвер інституціональних реформ, які однозначно позначаються на загальній тенденції до підвищення ефективності уряду. Рис. 3–4 та табл. 8 однозначно вказують на наявність істотного розриву не стільки щодо показників «державного навантаження» між постсоціалістичними країнами першої хвилі вступу в ЄС і рештою, скільки індексу ефективності уряду. Тобто, перерозподіляючи приблизно однакову величину ВВП, постсо-

ціалістичні країни, відрізняючись цим від розвинутих країн, де варіативність цього показника значно вища, демонструють значну відмінність в ефективності врядування. Швидкість вступу в ЄС є переконливим критерієм диференціації. Також, за виключенням Польщі та Болгарії, можна побачити, що рівень глобалізованості впливає на відмінності в рівнях ефективності уряду: більш глобалізовані країни демонструють кращу позицію відповідного індексу.

По-п'яте, стадія реальної конвергенції та масштаб економіки формують певний тиск у бік вищого рівня «державного навантаження», навіть якщо зміну позиції Естонії та Чехії важко пояснити, виходячи з цього. Вибір малих економік на користь нижчих рівнів «державного навантаження» можна пояснити виключно з міркувань їхньої вищої вразливості до глобальних шоків і міжнародної податкової конкуренції, що є додатковим фактором їхнього прагнення підвищувати якість інститутів. Вищі рівні видатків у більших країнах можна пояснити тим, що ємність ринку дозволяє їм підтримувати вищі рівні стягнення податків, а глибина фінансового сектору – виглядати більш фіскально стійкими позичальниками, завдяки чому саме ці країни можуть опинитись у пастці розриву між якістю інститутів та «масштабами споживання» у порівнянні із західними сусідами. Стадія конвергенції також є важливою. Вищий рівень ефективності врядування має місце саме в країнах з вищим рівнем ВВП на душу населення безвідносно до того, в яку групу вони потрапляють з міркувань величини «державного навантаження». При цьому у випадку, коли «бідна країна» прагне витратити багато публічних коштів за низької ефективності врядування, результат виглядатиме вкрай негативно порівняно з країнами, які є заможнішими, мають кращі інститути і при цьому менш обтяженими «тягарем держави». Можна однозначно стверджувати, що поєднання значних «масштабів держави» та низької ефективності уряду детермінує низькі рівні ВВП на душу населення, оскільки за цим поєднанням криється ні що інше як кланово-перерозподільча модель олігархічної економіки, яка відтворює нерівномірний розподіл доходів, мінімізує роль демократичних інститутів у забезпеченні політичного та економічного прогресу і при цьому унеможлиблює підвищення ефективності врядування, оскільки органи влади «приватизовані» в рамках рентоорієнтованої поведінки та перекладання податкового тягаря. Тоді як країни, що прагнуть кращих інститутів, забезпечують вищий рівень добробуту, який у майбутньому стає основою для подальшого інвестування в підвищення якості інститутів. В таких країнах «масштаби держави» будуть дедалі більше визначатись суспільними перевагами, хоча і з обмеженнями, природа яких пов'язана із вразливістю до глобалізації.

Переваги більш помірною оподаткування доходів у порівнянні з розвинутими країнами Європи в аспекті глобальної конкурентоспроможності не є визначальними, якщо врахувати тенденцію до підвищення витрат на оплату праці та витрат бізнесу на сплату соціального податку. Погіршення демографічної структури в постсоціалістичних країнах хоч і не такою мірою, як у країнах «старого» ЄС, також не сприятиме формуванню передумов для зниження тягаря соціальних податків. Це однозначно свідчить про те, що підвищен-

ня ефективності публічної влади в аспекті «інвестицій в якість інститутів» дедалі більше залежатиме від того, як поєднуватимуться процеси реальної конвергенції та оптимізації податкового тягаря. Але це ж означає, що поєднання обох процесів можливе виключно завдяки структурним змінам, які спиратимуться на якість інститутів. Тобто підвищення ефективності уряду повинно бути ендогенним, щоб довгостроковий економічний розвиток спирався на потужні компенсатори зростаючих «масштабів держави», ефективність якої ще не сягає рівня основних країн-партнерів, і при цьому не наражався на обмеження глобального конкурентного тиску.

Висновки

У специфічних умовах, в яких опинились постсоціалістичні країни (реальна конвергенція, видатки, пов'язані з членством в ЄС, вразливість до глобальних шоків, розрив між ефективністю врядування у порівнянні зі «старими» членами ЄС за співмірного рівня «державного навантаження» тощо), орієнтація на подальше збільшення частки перерозподілу ВВП через систему публічних видатків виглядає ризиковою. Дотримання жорстких вимог членства в ЄС та глобальний конкурентний тиск посилюють потребу в компенсаторах зростаючої перерозподільчої активності держави так, щоб реальна конвергенція могла мати місце в умовах поступового вичерпання переваги у вигляді більш дешевої робочої сили. Підвищення якості інститутів та їх більш конкретний вираз – ефективність врядування – є одним з таких компенсаторів. Вибір на користь «більшої державної активності» теоретично можливий у випадку, коли він поєднується з високою ефективністю уряду. Втім, у випадку країн ЦСЄ, де спостерігається розрив в якості інститутів з основними торговельними партнерами, навіть підвищення ефективності врядування не повинно супроводжуватись підвищенням відносних значень публічних видатків саме з огляду на необхідність запуску в дію компенсаторів глобалізаційного тиску на процеси реальної конвергенції. Зростання державного боргу в багатьох країнах ЦСЄ є опосередкованим свідченням того, наскільки складно підтримувати помірне оподаткування зі зростаючими «інвестиціями в якість інститутів». З іншого боку, ендогенне підвищення якості інститутів, що спирається на вартість соціального капіталу, повинно розглядатись як пріоритетний варіант забезпечення підвищення ефективності уряду.

Література

1. Masson P. Monetary and Exchange Rate Policy of Transition Economies of Central and Eastern Europe after the Launch of EMU / P. Masson // IMF Policy Discussion Paper. – 1999. – PDP/99/4. – P. 1–25.
2. Corker R. Exchange Rates Regimes in Selected Advanced Transition Economies – Coping with Transition, Capital Inflows, and EU Accession / R. Corker, C. Beaumont, R. van Elkan, D. Jakova // IMF Policy Discussion Paper. – 2000. – PDP/00/3. – P. 1–25.
3. Aslund A. The Last Shall Be the First: The East European Financial Crisis / A. Aslund. – Wash. (D. C.) : PIIE, 2011. – 212 p.
4. Goldstein M. What the Next Emerging-Market Financial Crisis Look Like? / M. Goldstein // IIE Working Paper. – 2005. – 05–7. – P. 1–115.
5. Abiad A. International Finance and Income Convergence: Europe is Different / A. Abiad, D. Leigh, A. Mody // IMF Working Paper. – 2007. – WP/07/64. – P. 1–36.
6. Pipat L. Do Economists' and Financial Markets' Perspectives on the New Members of the EU Differ? / L. Pipat, S. Schandler // IMF Working Paper. – 2007. – WP/07/65. – P. 1–31.
7. Cecchetti S. Monetary Policy and Financial Stability: What's Ahead for Central and Eastern European Countries / S. Cecchetti // BIS Speeches. – 2010. – P. 1–11.
8. Waysand C. European Financial Linkages: A New Look at Imbalances / C. Waysand, K. Ross, J. de Guzman // IMF Working Paper. – 2007. – WP/10/295. – P. 1–61.
9. Brzoza-Brzezina M. Can We Prevent Boom-Bust Cycles During Euro Area Accession? / M. Brzoza-Brzezina, P. Jacquinot, M. Kolasa // ECB Working Paper. – 2010. – № 1280. – P. 1–47.
10. Coccozza E. The Impact of Global Crisis on South-Eastern Europe / E. Coccozza, A. Colabella, F. Spadafora // IMF Working Paper. – 2011. – WP/11/300. – P. 1–70.
11. Козюк В. В. Фіскальна політика країн Центрально-Східної Європи: проблеми функціональної та номінальної конвергенції / В. В. Козюк // Світ фінансів. – 2007. – Вип. 2. – С. 24–36.
12. Brzoza-Brzezina M. Can We Prevent Boom-Bust Cycles During Euro Area Accession? / M. Brzoza-Brzezina, P. Jacquinot, M. Kolasa // ECB Working Paper. – 2010. – № 1280. – P. 1–47.

13. Barlett W. Institutional Quality and Growth in EU Neighbourhood Countries / W. Barlett, N. Cuckovic, K. imir Jurlin, A. Nojkovic, V. Popovski // Search Working Paper. – 2013. – WP/5/11. – P. 1–53.
14. Slveski T. How Do Institutions Determine Economic Growth? Evidence From CEE Region Before and During Global Economic Crisis / T. Slveski, D. Lazarov. – 2010. – P. 1–16.
15. Integration of Central and Eastern European Countries: Increasing EU Heterogeneity? / P. Rozmahel, L. Kouba, L. Grochova, N. Najman // WWW for Europe. – 2013. – № 9. – P. 1–47.
16. Sinn H.-W. The Selection Principle and Market Failure in Systems Competition / H.-W. Sinn // Journal of Public Economics. – 1997. – № 66. – P. 247–274.
17. Sinn H.-W. The New Systems Competition / H.-W. Sinn // NBER Working Paper. – 2002. – № 8747. – P. 1–24.
18. Sinn H.-W. The New Systems Competition / H.-W. Sinn. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – 224 p.
19. Huemer S. Measuring Institutional Competitiveness in Europe / S. Huemer, B. Scheubel, F. Walch // ECB Working Paper. – 2013. – № 1556. – P. 1–43.
20. Wagner H. Implications of Globalization for Monetary Policy / H. Wagner // IMF Working Paper. – 2001. – WP/01/184. – P. 1–62.
21. Tanzi V. Globalization and Future of Social Protection / V. Tanzi // IMF Working Paper. – 2000. – WP/00/12. – P. 1–23.
22. Tanzi V. Globalization, Technological Developments, and the Work of Fiscal Termites / V. Tanzi // IMF Working Paper. – 2000. – WP/00/181. – P. 1–23.
23. Tanzi V. The Demise of the Nation State? / V. Tanzi // IMF Working Paper. – 1998. – WP/98/120. – P. 1–17.
24. Tanzi V. The Changing Role of the State in the Economy: A Historical Perspective / V. Tanzi // IMF Working Paper. – 1997. – WP/97/114. – P. 1–21.
25. Донбровски М. Фискальные проблемы в период трансформации / М. Донбровски // Исследование и анализ. CASE (Варшава). – 1999. – № 122. – 35 с.
26. Buiter W. Aspects of Fiscal Performance in Some Transition Economies Under Fund-Supported Programs / W. Buiter // IMF Working Paper. – 1997. – wp/97/31. – P. 1–57.
27. Tanzi V. Fiscal Reform Over Ten Years of Transition / V. Tanzi // IMF Working Paper. – 2000. – wp/00/113. – P. 1–31.

28. Brada J. Fiscal Policy in Transition Economies. A Postscript / J. Brada // *Post-Soviet Geography and Economics*. – 2000. – № 7. – P. 24–38.
29. Coricelli F. Fiscal Policy in Transition. Economic Policy Initiative Forum. Report 3 / F. Coricelli, M. Dombrowski, U. Kosterna. – London : SEPR, 1997. – 56 p.
30. Козюк В. В. Проблеми оптимізації фіскальної політики при вступі до ЄСВ: аспекти виконання монетарних критеріїв євроконвергенції / В. В. Козюк // *Наукові праці НДФІ*. – 2005. – Вип. 2. – С. 16–23.
31. The Role of National Bank of Poland in the Process of European Integration. – Warsaw : National Bank of Poland, 2003. – 55 p.
32. Копич Р. Еволюція фіскальної політики у трансформаційних економіках / Р. Копич // *Журнал європейської економіки*. – 2004. – Т. 3, № 4. – С. 452–472.
33. ECB Convergence Report. 2006. – Frankfurt-on-Main : ECB, 2006. – 264 p.
34. Zaidi A. Fiscal Policy and Sustainability in View of Crisis and Population Ageing in Central and Eastern European Countries / A. Zaidi, M. Rejniak // *European Centre Policy Brief*. – 2010. – Aug. – P. 1–21.
35. Euro Debt Crisis Contagion in Central and Eastern Europe // *A D&B Special Report*. – 2010. – Jul. – P. 1–9.
36. Stoian A. How Vulnerable is Fiscal Policy in Central and European Countries? / A. Stoian // *Romanian Journal of Fiscal Policy*. – 2012. – Vol. 3, Iss. 2. – P. 68–81.
37. Stoian A. Fiscal Policy Reaction in the Short Term for Assessing Fiscal Sustainability in the Long Run in Central and Eastern European Countries / A. Stoian, E. Campeanu // *Czech Journal of Economics and Finance*. – 2010. – № 60. – P. 501–518.
38. Bini Smaghi L. Addressing Imbalances in the Euro Area [Electronic resource] / L. Bini Smaghi // *Central Banker's Speeches*. BIS. – 2011. – Feb. 14. – Mode of access : www.bis.org.
39. The Nordic Way: Equality, Individuality and Social Trust. – Swedish Institute, 2012. – 50 p.